

Halil Menteşe (1874-1948)

Halil Menteşe, 1874 yılında Muğla Milas'ta toprak sahibi ve ziraat işleriyle uğraşan bir ailede dünyaya gelmiştir. Babası Kadioğlu Salih Efendi, annesi Şefika Hanım'dır. Halil Bey'in dedesi Hacı Mehmed Efendi, Sultan Mecid Dönemi'nde Milas'a kadı olarak görevlendirildiği için buraya yerleşmişlerdir. Babası Salih Efendi de bölgede sevilip saygı gören tüccar bir iş adamıdır. Halil Bey, anne ve babasını küçük yaşta kaybettiğinden ağabeyi Galip Bey tarafından kardeşleriyle beraber İzmir'e götürülmüştür.

Halil Bey, ilk ve orta öğrenimini İzmir'de tamamladıktan sonra İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesine (İstanbul Mekteb-i Hukuk) kaydını yaptırmıştır. Eğitimine devam ettiği sırada polis tarafından izlendiğini hissedince II. Abdülhamit'in baskıcı yönetiminden uzaklaşmak amacıyla Paris'e kaçmaya karar vermiştir. Kararının ardından 1894 yılının Nisan ayında ikinci sınıfı tamamlamadan Milas'ın Güllük İskelesi'nden İzmir İdadisindeki okul arkadaşlarının da bulunduğu Sakız Adası'na geçmiştir. Burada bir süre arkadaşı Emin Bey'de misafir olarak kalan Halil Bey, birkaç gün sonra da Pire Limanı ve Marsilya üzerinden Paris'e ulaşmıştır.

Paris'e geldikten sonra yarıda bırakmış olduğu hukuk tahsiline devam etmek isteyen Halil Bey, burada Tevfik Nevzad Bey'in kardeşi Refik Nevzad ve Doktor Nazım'la karşılaşmıştır. Paris'te ilk olarak Fransızcasını ilerletmek isteyen Halil Bey, bu amaçla hukuk eğitiminin başlamasına kadar geçen sürede Versay'da Fransızca dersleri almıştır.

Eğitiminin başlamasının ardından, kendisinden çok önce 1889 yılında Bursa Maarif müdürü iken II. Abdülhamit rejiminden kaçarak Paris'e gelen ve burada Monge Sokağı'nda küçük bir dairede çeviri işleri yapan Ahmed Rıza Bey ile tanışmıştır. Ahmed Rıza Bey daha Türkiye'de iken pozitivismle ilgilenmeye başlamış ve Paris'te de pozitivism hakkındaki görüşlerini geliştirmek amacıyla Sorbonne Üniversitesinde Pierre Laffitte'in derslerine katılmıştır. Auguste Comte'un pozitif siyaset yaklaşımını benimseyen Ahmed Rıza Bey, Halil Bey'le tanıştığı sırada Comte'nin kurduğu pozitivism cemiyetinin de Türkiye temsilcisidir. Nitekim çok geçmeden Ahmed Rıza Bey'in fikirleri Halil Bey'i etkilemiş ve aralarındaki dostluk ilerlemiştir.

Aynı yıllarda 1889'da kurulan İttihad-ı Osmani Cemiyeti üyelerinin büyük bir bölümü de Paris'e kaçmış ve Ahmed Rıza'nın yazıları bu grup içerisinde büyük yankı uyandırmıştır. Bunun üzerine Doktor Nazım Bey, Merkez Komitesi adına Ahmed Rıza Bey'i Cemiyete katılmaya davet etmiştir. Kendisi bu teklifi kabul etmekle beraber Cemiyetin isminin Comte pozitivisminin düsturu olan Nizam ve Terakki/ Ordre et Progrés olarak değiştirilmesini önermiş ve Cemiyetin ismi küçük bir değişiklikle İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak kabul edilmiştir. Ahmed Rıza Bey, Cemiyetin Paris şubesi başkanı seçilirken Mizancı Murad, Dr. Nazım, Dr. Şerafeddin Mağmûmî ve Halil Menteşe de cemiyetin Paris'teki ilk üyeleri olarak kayda geçmişlerdir. 1 Aralık 1895 tarihinde Cemiyetin resmi yayın organı niteliğinde

Halil Menteşe'nin Malta sürgünü sırasında çekilmiş bir fotoğrafı.

Kaynak: Abidin Çevik, Halil Menteşe'nin Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

olan *Meşveret* gazetesi çıkarılmaya başlanmıştır. Halil Bey de *Meşveret*'in çıkma sürecinde bizzat bulunmuş ve fiili olarak katkı sağlamıştır.

Halil Bey, ağabeyi Galip Bey'in ölüm haberini alınca 1898 yılında Paris'ten ayrılmak zorunda kalmıştır. İzmir'e geldiğinde bir süre akrabalarında kalmış ve bu sırada memlekete döndüğü haberini alan polis tarafından kaldığı evde kontrol için ziyaret edilmiştir. Milas'a dönme niyetinde olan Halil Bey'e, bulunduğu bölgedeki ilgili polislerce birkaç gün beklemesi tebliğ edilmiştir. Böyle bir durumun başına gelebileceğini öngören Halil Bey, II. Abdülhamit'in Jön Türkleri affettiğine dair resmi yazıyı ibraz edince Milas'a geçmesine izin verilmiştir.

Milas'a geldikten sonra çiftlik işleri ile uğraşmaya başlayan Halil Bey, Lütfiye Hanım'la evlenmiş ve Nahit adında bir çocuğu dünyaya gelmiştir. Halil Bey'e Redif Fırkası Kumandanı Cudi Efendi tarafından askerliğe sevk zamanının geldiği bildirilince, çiftlikteki büyüyen işlerinin ve bankalardan aldığı yüksek miktardaki kredilerin geri ödemesinin aksayacağını dikkate alarak II. Abdülhamit'ten doğrudan nakdi bedel karşılığında askerlik muafiyeti talebinde bulunmuştur.

Telgrafındaki, "Zat-ı şahaneleri Paris'teki Jön Türkleri af buyurdunuz. Şevketmeab efendimize sadık bir bendeniz olduğum için bundan istifade etmeyi düşünmedim. Sorbonne'dan hukuk diplomamı alıp doğruca memlekete döndüm. Çiftlik işlerimle meşgulüm. Büyük bir ailenin, geniş bir işin başında bulunuyorum. Bakayadan ad ile askere sevkim için emir geldi. Nakdi bedel vermeliğime müsaade buyurulursa yüz mislini vermeye muktedirim. Adalet-i şahanenize dehalet ediyorum" şeklindeki ifadeleri padişah nezdinde kabul gören Halil Bey'in muafiyet talebi uygun görülmesiyle ayrıca İzmir'de uygun bir yerde memuriyete başlayabilmesine izin verilmiştir. Ancak memuriyeti kabul etmemiştir.

Halil Bey Milas'ta çiftlik işleriyle uğraşırken senede birkaç ayını geçirmek üzere İzmir'e gelmiştir. Burada Sporting Kulüp'ün kütüphanesinde çeşitli Fransızca gazetelerle ilgilenmiş, önemli olduğunu düşündüğü makaleleri meşrutiyet taraftarı arkadaşlarıyla paylaşarak üzerlerinde tartışmıştır. 1907 yılında yine İzmir'de bulunduğu günlerde gizlice İzmir'e gelen Dr. Nazım'dan Cemiyetin II. Abdülhamit'e karşı ihtilal kararı aldığını öğrenmiştir.

23 Temmuz 1908 tarihinde Meşrutiyet ilan edilmiş ve Halil Bey de ilk seçim döneminde İzmir'den milletvekili olabilmek için girişimde bulunmuştur. Ancak Enver Paşa'nın kendisini Menteşe'den aday göstermeye uygun bulduklarını ifade etmesi üzerine teklifi kabul etmiş ve Menteşe milletvekili sıfatıyla Meclise girmiştir.

Halil Bey, Talat Paşa'nın Dâhiliye nazırı olmasının ardından 28 Şubat 1910'da İttihat ve Terakki Grup başkanlığı görevine layık görülmüş, ardından sert politikaları nedeniyle eleştirilen Talat Paşa'nın nazırlıktan çekilmek zorunda kalması üzerine 16 Şubat 1911 tarihinde Talat Bey'in yerine Dâhiliye nazırı olarak görevlendirilmiştir. Halil Bey başlangıçta bu görevi daha tecrübeli birinin yapması gerektiği gerekçesiyle kabul etmek istememiş ancak arkadaşlarının ısrarı neticesinde görevi kabul etmiştir.

Onun ılımlı bir kişiliğe sahip oluşu Cemiyet üyelerinin Halil Bey üzerindeki ısrarının temelini oluşturmuştur. Devletin içerisindeki gerginliği yatıştırmak isteyen Cemiyet, Halil Bey'in nazırlığı ile birlikte bazı siyasi değişikliklere gitmiştir. İlk olarak, eyaletlere ve gayrimüslimlere merkezîyetçilik kuralının uygulanmasından vazgeçilmiştir. Halil Bey eyalet valilerine göndermiş olduğu genelgelerde bu uygulamanın tüm Osmanlıların adalet ve özgürlükten eşit oranda faydalanmaları amacıyla yapıldığını, ayrıca bu yolla sınırlar içindeki birlik ve bütünlüğün sağlanarak devletin en büyük sorunu olan milliyetler arası geçimsizliğin ortadan kaldırılacağını belirtmiştir. Diğer yandan memleketi içinde bulunduğu siyasi çıkmazdan kurtarabilmek için muhalefetin önde gelen isimlerinin kabinede görev almaları amacıyla

Talat Paşa ile görüşmeler yapmış ancak bu girişimlerden sonuç alınamamıştır.

Trablusgarp Harbi, hükümette yaşanan krizi derinleştiren Sadrazam [İbrahim Hakkı Paşa](#) istifa etmek zorunda kalmış, Halil Paşa'nın Dâhiliye nazırlığı görevi de son bulmuştur. Hakkı Paşa'nın yerine yeni kabineyi kurmakla görevlendirilen Mehmed Said Paşa, Halil Bey'in kendi kabinesinde yer almasını istemişse de Halil Bey bunun uygun olmayacağını düşünerek teklifi reddetmiştir.

1912 yılında yapılan ve tarihe *sopalı seçimler* olarak geçen seçimlerde yeniden Menteşe milletvekili olarak Meclise girmiştir. Ardından 15 Mayıs 1912 tarihinde Mecliste yapılan oylama ile toplam 175 oyun, 163'ünü alarak Meclis-i Mebusan başkanı seçilmiştir. Başkan seçilmesinin ardından devletin geçirmekte olduğu zorlu sürece de değindiği etkili bir teşekkür konuşması yapmıştır. Meclisin feshiyle ilgili karamsar söylemlerin en tecrübeli, soğukkanlı arkadaşlarını dahi tereddüde düşürdüğünü söyleyen Halil Bey, metanet ile hareket ederek seçimlerin sorunsuz bir şekilde intizam içinde gerçekleşmesini Meşrutiyetin sağlamlığının ispatı olarak ifade etmiştir. Görevde kaldığı sürede çeşitli meselelerde fiili olarak yer alan Halil Bey, göreve geldikten iki ay kadar sonra 24 Temmuz 1912 tarihinde Halaskar Zabitan Cemiyeti üyeleri tarafından gönderilen bir mektupla tehdit edilerek istekleri doğrultusunda hareket etmeye zorlanmıştır. Mektuptan sonra hemen Talat Paşa ile görüşen Halil Bey "Bu mektup Meclis Reisi'ne gönderilmiştir. Doğrudan doğruya Meclis'e tehdittir. Millet Meclisi korkmaz. O korktuğu gün anarşi hâkim olur. Mektubu meclise arz edeceğim" şeklindeki açıklamasıyla durumu Meclise taşımış ve meşrutiyetin temsil gücüne ne kadar inandığını ve sadık olduğunu da ortaya koymuştur.

Halil Bey, 17 Haziran 1913 tarihinde Said Halim Paşa kabinesinde Şura-yı Devlet Reisi olarak göreve başlamıştır. Halil Bey'in gelişi ile nitelikli hizmet anlayışının yansıtıldığı Kurumda, köklü bir değişikliğe gidilmiş, daire başkanlarının maaşları 6000 kuruştan 7500 kuruşa çıkarılmış, eğitilmiş ve alanında uzman kişiler ilgili kurumlarda önemli görevlere getirilmiştir. Paris Hukuk Mektebinden mezun olan Haşim Bey, Şûrâ-yı Devlet hakkında çalışmalar yapmak üzere Fransa'ya gönderilmiştir. Haşim Bey döndükten kurulan bir komisyona Şura-yı Devlet Kanun Layihası hazırlanmış ancak Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla çalışmalar yarıda kalmıştır. Halil Bey'in girişimiyle hazırlanan bu layiha daha sonra Büyük Millet Meclisi döneminde kanunlaştırılmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından Talat Paşa'nın da ısrarıyla, 24 Ekim 1915 tarihinde Hariciye nazırı olarak göreve atanan Halil Bey bu kez Said Halim Paşa'nın istifasının ardından, 4 Şubat 1917 tarihinde sadrazam olarak atanan Talat Paşa kabinesinde Adliye nazırı olarak görev almıştır. Adliye nazırlığı döneminde Divan-ı Harb-i Örfilerle mahkemelerin yetki alanları yeniden gözden geçirilmiş, yeni düzenlemelerle 3500 kadar kişinin davası Divan-ı Harpten alınarak adliye mahkemelerine, Şer'iyye Mahkemeleri Adliye Nezaretine devredilmiş ve hukuki konularda yetkili tek bir makamın olması hedeflenmiştir. Halil Bey'in nazırlığı döneminde yapılan en önemli atılımlardan biri de oluşturulan Medeni Kanun Komisyonunda bir layihanın hazırlanarak yazılı halde bulunmayan aile hukukunun yazılı hale getirilmesi olmuştur. Halil Bey hazırlanmış olduğu *Aile Hukuku Kararnamesi* ile şer'i mahkemelerin ve gayrimüslim unsurların kurumlarının bu noktadaki yetkilerini ortadan kaldırarak aile hukukunu yazılı bir bütün içinde devletin mahkemelerinin yetkisine vermeyi amaçlamıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru Ruslarla Brest-Litovsk anlaşması imzalanmış, Gürcü ve Ermenilerle de ayrıca müzakere edilmesi için Halil Bey'in başkanlığında bir delegasyon Batum'a gönderilmiştir. 11 Mayıs 1918'de başlayan görüşmeler sonucunda Kafkasya'da imzalanan anlaşmalarla Osmanlı Devleti'nin çıkarları doğrultusunda diplomatik bir başarı elde edilmiştir.

Savaşın İtilaf Devletleri'nin lehine sonuçlanacağına kesinleşmeye başlamasıyla birlikte, kabine içindeki fikir ayrılıkları daha belirgin hale gelmiş ve devletin bundan sonraki dönemde izleyeceği politikalar üzerine tartışmalar yaşanmıştır. Nitekim uzlaşma sağlanamayınca Talat Paşa hükümeti istifa etmiş ve yerine Ahmet İzzet Paşa hükümeti kurulmuştur. Bu arada Halil Bey de Mebusan Meclisinin 1 Ekim 1918 tarihli oturumunda kullanılan 131 oyun 70'ini alarak son kez Meclis başkanlığı görevine seçilmiş ve 21 Aralık 1918 tarihinde Meclisin Padişah Vahdettin tarafından feshine kadar bu görevde kalmıştır.

Yaşanan başkanlık seçimi sürecinin de gösterdiği gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti otoritesini yitirmiş, muhalefet ise daha da güçlenmiştir. Son Cemiyet toplantısında Halil Bey'in Meclis başkanı seçilmesinin kararlaştırılmış olmasına rağmen Fethi Bey 53 oy almıştır. İktidarın İttihat ve Terakki'nin tekeline çıkışı ve 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla birlikte önde gelen İttihatçı liderlerden Talat Paşa, Enver Paşa, Dr. Nazım, Dr. Bahattin Şakir gibi isimler bir Alman denizaltısıyla ülkeden ayrılmışlardır. Bu gelişme savaş dönemi İttihat ve Terakki kabinesinin yargılanma sürecini başlatmış, Halil Bey'de bu sorgulamalara maruz kalmıştır. Savaş dönemi, Mebusan Meclisi başkanlığı ve bakanlıkları ile ilgili dönemlerdeki faaliyetleri hakkında çeşitli sorular yöneltilen Halil Bey, aldığı hukuk eğitimi ve yıllardır içinde bulunmuş olduğu siyasi ortamın sağladığı deneyim ve güvenle sorgulama sürecini oldukça rahat atlattır.

Damat Ferit Paşa hükümetinin göreve gelmesinin ardından İngilizlerin tesiri had safhaya ulaşmış, İtilaf Devletleri, Ermeni tehciri de dâhil olmak üzere savaş suçlusu olarak gördükleri kişilerin isimlerini tutuklanmak üzere Osmanlı hükümetine bildirmişlerdir. Bu doğrultuda tutuklama listesinde adı bulunan ve 10 Mart 1919 tarihinde tutuklanan Halil Bey Londra'ya *İttihat ve Terakki Komitesinin en göze çarpan üyelerinden biri olarak* tanıtılmıştır.

Halil Bey diğer arkadaşlarıyla birlikte önce Bekirağa Bölüğüne götürülmüş ve kurulan Harp Divanında yargılamalar devam ederken burada tutuklu kalmıştır. Yargılamalar sırasında tutuklu Cemiyet üyelerine yapılan asıl suçlama, Ermeni tehcirinin soykırım olduğu iddiası üzerinden gerçekleşmiş, fakat mahkemeden soykırım iddialarına ilişkin bir karar çıkmamıştır. Buna rağmen tutuklu Cemiyet üyelerinin serbest bırakılması da göze alınmadığından Malta'ya sürülmelerine karar verilmiştir. Aralarında Halil Bey'in de bulunduğu 12 kişilik bir grup, İngilizler tarafından *Birinci Sınıf* olarak isimlendirilmiş ve Limni Adası'na indirilerek Mondros'ta 4 ay kadar hapis tutulduktan sonra, 21 Eylül 1919 tarihinde Malta'ya gönderilmiştir. Tutuklulara burada buldukları sürece birer numara verilmiş ve bütün işlemleri bu numara üzerinden gerçekleştirilmiştir. Halil Bey'in mahkûmiyet numarası da 2760'tır.

Mondros ve Malta'da tutuklu bulunduğu süre zarfında, İngiliz Başbakan Lloyd George ve Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a İngilizlerin Türklere karşı izlemiş olduğu dış politikaya ilişkin eleştirilerini dile getiren 10 kadar mektup yazmıştır. Nihayet uzun süren tutukluluk süresinin ardından, Anadolu'da gerçekleşen Millî Mücadele'deki zaferler İngilizleri Malta'da sürgün bulunanları serbest bırakma mecburiyetinde bırakmış ve Ankara hükümeti ile yapılan görüşmeler neticesinde Cemiyet üyeleri parça parça özgürlüklerine kavuşmuşlardır. Halil Bey de 33 arkadaşı ile birlikte 30 Nisan 1921 günü *Hibiscus* ve *Chrysanthemum* isimli İngiliz gemileriyle İtalya'nın Toronto Limanı'na bırakılmak üzere Malta'dan ayrılmıştır.

Memleketine ancak 1922 yılında dönebilen Halil Bey Milâs'taki çiftliğine giderek uzun bir süre siyasetten uzak kalmış ve ziraat işleriyle uğraşmıştır. Fakat 1931 yılında yapılan seçimlerde CHP'nin bağımsız vekillere açmış olduğu kontenjandan faydalanarak IV. dönem İzmir milletvekili seçilmiş ve 1946 yılında kadar dört dönem milletvekilliği yapmıştır. 1946 yılında aktif siyaseti bırakan Halil Bey, 1 Nisan 1948 tarihinde hayata veda etmiş, naaşı Milas'ta

toprağa verilmiştir.

Osmanlı'nın son dönemindeki önemli siyasi gelişmelerin filen içinde bulunan ve olaylara etki edebilme kabiliyetine sahip olan Halil Mentеше, devrinin önemli şahsiyetlerinden biri olmuştur. Mentеше, ılımlı kişiliği ile İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde söz sahibi ve arabulucu bir rol üstlenmiş, devlet kadrolarında önemli birçok görevi icra etmiş ve aynı zamanda çalışkan kimliğiyle ön plana çıkmıştır.

Mehmet TEMEL-Çağatay BENHÜR

KAYNAKÇA

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 30.10.0/214.449.5.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, BEO, (Bâb-ı Âlî Evrak Odası), 3858/289320.

BOA, MV, (Meclis-i Vükela Mazbataları), 235/73.

BOA, MV, 237/192.

BOA, MV, 259/136.

Kitap ve makaleler

AHMAD, Feroz, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.

AHMAD, Feroz, **İttihat ve Terakki 1908-1914**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2017.

AKŞİN, Sina, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İmge Kitabevi, Ankara 2009.

ATA, Ferudun, **İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011.

BAL, Mehmet Akif, "İşgalcilerin Millî Mücadele'yi Kadrosuz Bırakma Çabası: Malta Sürgünleri (1919-1921)", **Türk Dünyası Araştırmaları**, C 132 S 261, s.327-368.

ÇEVİK, Abidin, "Halil Mentеше'nin Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2011.

GÜNEŞ, İhsan, **Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet**, C I, Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, Ankara.

GÜNEŞ, İhsan, **Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet**, C II., Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, Ankara.

HANİOĞLU, M. Şükrü, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, İletişim Yayınları, 1985.

KAHRAMAN, Olcay, **Osmanlı İdari Modernleşmesinde Şûrâ-yı Devlet**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacı Bayram

Veli Üniversitesi, 2020.

KOCAHANOĞLU, Osman Selim, **İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması**, Temel Yayınları, İstanbul 1998.

MALKOÇ, Eminalp, "Doğu-Batı Ekseninde Bir Osmanlı Aydını: Ahmet Rıza Yaşamı ve Düşünce Dünyası", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, 2007, s. 93-162.

MARDİN, Şerif, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, D.2, C 1, İ.1, s.43-44-45.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, D.3, C 1, İ.5, s.3-4.

MENTEŞE, Halil, **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları**, Altınordu Yayınları, Ankara 2019.

MUTAF, Abdülmecit, **Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Şûrâ-yı Devlet (1868-1922)**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1997

ŞAHİN, Enis, "Osmanlı'nın Unutulmuş Son Diploması Zaferi: Batum Antlaşmaları (4-8 Haziran 1919)", **XVIII. Türk Tarih Kongresi**, C VIII, Ankara 2018, s.79-98.

ŞİMŞİR, Bilal N, **Malta Sürgünleri**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1985.

TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.

WASTI, Syed Tanvir, "Halil Menteşe-The Quadrumvir", **Middle Eastern Studies**, Sayı:32, 1996, s.92-105.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/Mebusan_meclisi_ozluk_dosyalari/K002/D032/G002/SM_32_M_2.pdf. Erişim Tarihi: 26.10.2023

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/Mebusan_meclisi_ozluk_dosyalari/K002/D032/G004/SM_32_M_3.pdf. Erişim Tarihi: 26.10.2023

21/11/2024 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/halil-mentese-1874-1948/?pdf=6830> adresinden erişilmiştir